

PRESJEK KROZ IMOVNO STANJE
I OBAVEZE STANOVNIKA OSIJEKA

(početkom 2. polovice 18. stoljeća)

Geografski smještaj, cjelokupne političke i ekonomske prilike dahu svoj pečat razvitku Osijeka u prošlosti. Njegov razvitak bilježi krivudavu crtu, kraće ili dulje stagnacije, padove, lagane ili brze uspone. Uza sve okršaje i nadmetanja oko Osijeka, koje su vodili neki feudalci radi *prevlasti nad njim*, on je izrastao u tipičan srednjovjekovno-panonski grad. Upravo u vrijeme kada Osijek postaje relativno jako atraktivno središte za svoju užu i širu regiju, u kojem se odvija poslovnost svake vrste, turskim je osvajanjem (16. VIII 1526) prekinut njegov razvitak. Ubrzo su Turci uvidjeli i ocijenili da je osvajanje Osijeka krupna pobjeda, a njegovo razaranje velika šteta. Oni su, međutim, odmah nakon učvršćivanja svojih pozicija i relativnog smirivanja prilika pristupili njegovu podizanju i obnavljanju. Osijek je doista uskoro obnovljen, njegova urbana struktura i fizionomija biva izgrađena i satkana od novih elemenata i odnosa za kratkoročne i dugoročne *vojne* i ekonomske potrebe Turaka. Novoobnovljeni Osijek značio je mnogo u ekspanzionističkoj ali i u poslovnoj politici Turaka. U to vrijeme širi se radijus poslovnosti Osijeka. Iz njega se odvija promet prema istoku, jugu i sjeveru, a isto tako k njemu poslovno gravitira veliko prostranstvo Balkana i Podunavlja. Smještaj Osijeka na prometnoj arteriji Beč—Carigrad kao i njegovo poslovno povezivanje s našim primorskim gradovima, napose s Dubrovnikom omogućili su mu da u većoj ili manjoj mjeri participira u cjelokupnom tadašnjem prometu.

Istjerivanjem Turaka iz naših zemalja i oslobađanjem Osijeka (26. IX 1687) nastaje prekretnica u njegovu razvitku, dolazi gotovo do smjene njegova stanovištva, gase se ili potpuno nestaju raniji poslovi i veze. Depresiju do koje je došlo, Osijek relativno brzo prevladava i ulazi u novu fazu razvoja. Taj razvoj nije bio ni lak ni brz. Bečki dvor (sa svojim organima Ratnim vijećem, Komorom

i dr.) utvrđivao je i provodio takvu politiku i organizaciju na cjelokupnom području s kojega su otjerani Turci kojom su se optimalno osiguravali njegovi vojni i financijski interesi. Isto tako bilo je i u Osijeku. Ipak Osijek nije bio isto što i neko prazno ili poluprazno mjesto u Slavoniji. Osim svoga prikladnog smještaja imao je on još štošta što mnoga mjesta nisu imala. Prednosti koje je pružao za vojno-upravnu organizaciju, zatim za podizanje proizvodnje i oživljavanje prometa ubrzo su uočene i iskorištene. Osijek postaje sjedište vojno-upravnih organa vlasti za čitavu Slavoniju. Pored ostalog ta je činjenica ubrzala podizanje i razvitak Osijeka kao urbane aglomeracije s mnogim specifičnostima.¹

I.

Da bi se naše razmatranje odvijalo u određenom povijesnom kontekstu, potrebno je još iznijeti, prije negoli pređemo na analizu naših podataka, neke društveno-ekonomske momente iz razvoja i organizacije Osijeka.

U dokumentima koji su se odnosili na Osijek najprije se spominje *Tvrđa* (civitas), zatim *Gornja varoš* (suburbium superius) i napokon *Donja varoš* (suburbium inferius). Kao cjelina Osijek (sa svojim općinama) postaje komorski grad (Kammeralstadt), koji 1690. stječe municipalno uređenje, a 1698. godine dobiva vlastiti statut na osnovu kojega se izgrađivala dalja organizacija. Godine 1786. bivaju sve tri gradske općine (Stadtgemeinden) dekretom cara Josipa II (1780—1790) sjedinjene u jednu gradsku općinu a tek godine 1809. Osijek je uvršten u red kraljevskih i slobodnih gradova.² Sve to nije bilo nevažno, jer su time, s jedne strane, potkopavani i ublaživani arhaični feudalni elementi i odnosi, a s druge je strane učvršćivana samostalnost grada, stimuliran i razvijan urbani život uopće. Eko-

¹ Opširnije o povijesti Osijeka vidi: Tade Smičiklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I i II dio, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga XI, Zagreb 1891; Radoslav Lopašić, Slavonski spomenici za XVII vijek, Starine JAZU, knjiga XXX, Zagreb 1902, str. 152—161; Josip Bösendorfer, Crtice iz slavenske povijesti, Osijek 1910; Nada S. Radotić, Osijek — Položaj i teritorijalni razvitak, Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka, I/1—2, Beograd 1952; Ive Mažuran, Turski Osijek (1526—1687), Osječki zbornik, VII, 1960; isti, Srednjovjekovni Osijek, Osijek 1962.

² Dr. J. Bösendorfer, Kako je Osijek postao kraljevski i slobodni grad, Narodna starina, knjiga VIII, Zagreb 1929, str. 33—40; isti, Pravoslavni element kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku, Osječki zbornik, II i III, Osijek 1948; Dr. Franjo Buntak, Osijek, kraljevski i slobodni grad, u svijetlu pjesnika prigodničara, ibidem; I. Medved, Bibliografija o proglašenju Osijeka gradom, ibidem; Ive Mažuran, Najstariji zapisnik općine Osijek — Tvrđa od 1705. do 1746. godine (Uvod), Osijek 1965; Kamilo Firinger, Magistratska instrukcija za grad i tvrđavu Osijek od 18. VII 1690, Osječki zbornik, XIII, 1971. Za navedena i slična pitanja poslužio sam se i prijepisom statuta grada Osijeka iz godine 1698. dra Z. Herkova, kojem najljepše zahvaljujem.

nomski razvitak nije uvijek bio istog intenziteta; on je svakako pojačan od vremena sjedinjavanja triju općina u jedinstvenu gradsku općinu. S obzirom na kretanje stanovništva može se istaknuti da je ono uvećavano kako natalitetom, tako i imigracijom. Njegov porast valja tražiti u mnogovrsnoj poslovnosti, mogućnosti stjecanja i bogaćenja te u sigurnosti osobnosti i imovine koju je pružao grad. Međutim, ni rast stanovništva nije bio bez padova. Samo je npr., godine 1739. kuga (pešis) odnijela 672 života iz Gornje varoši.³ Pa ipak je život u Osijeku poprimao sve čvršće i suvremenije oblike. U to vrijeme dolazi do sve češće registracije različitih materijalnih faktora i do njihova povremenog ocjenjivanja; vrši se, dakle, procjena materijalnih snaga uopće, a posebno imovine stanovništva, njegove platežne moći, evidentiraju se financijski prihodi i druge koristi za državu, komoru i grad.

2.

U povijesni kontekst tih i takvih pothvata i tendencija valja uvrstiti i registraciju iz godine 1753, koju je obavio komorski administrator Johann Paul Passardy za sve tri općine grada Osijeka, a pohranjena je u Državnom arhivu u Budimpešti.⁴ Passardy je bio do-

³ Josip Bösendorfer, što znademo o prvim sucima (judices, Richter) u komorskom Osijeku, Osječki zbornik, II i III, str. 255; isti, Pravoslavni element. . ., ibidem, str. 52. navodi: »Radi česte pojave kolere i kuge stalno je tu boravila zdravstvena komisija (commissio sanitatis) s grupom medika i kirurga. Bile su tu i dvije apoteke (vojnička i civilna 1698) . . .« Te opake bolesti nisu samo povremeno odnosile živote i ugrožavale zdravlje stanovnika, već su istodobno bile velika smetnja poslovnosti, a naročito održavanju sajmova. Stanovnici Osijeka ulagali su znatne napore i činili krupne izdatke za organizaciju i djelovanje zdravstvene službe, što s jedne strane svjedoči o njihovim materijalnim mogućnostima, a s druge o prilično razvijenoj zdravstvenoj kulturi.

⁴ Magyar Országos Levéltár, E 156, Urbaria et conscriptiones, fasc. 173 no 1 — Budapest. Popis je izvršen od 22. do 26. januara 1753; pod naslovima: *Conscriptio interioris civitatis Esseckiensis. Conscriptio superioris suburbii Esseckiensis, Conscriptis inferioris suburbii Esseckiensis.* Konkripcija predstavlja dragocjen izvor s obzirom na njene raznorodne i obilne podatke. Njena je vrijednost uvećana i time što je, kako nas obavještavaju u svojim djelima J. Bösendorfer, K. Firinger i I. Mažuran, a u to smo se i osobno uvjerali u samom Arhivu Osijeka (vidi *Vodiče*), gotovo sva arhivska građa bivših općina iz 18. stoljeća umištena ili negdje zametnuta. Da bi se shvatila nenadoknativa šteta prčinjena kulturi i znanosti Osijeka (i ne samo Osijeku), bit će dovoljno citirati ono što je na jednom mjestu o tome napisao Mažuran: »Od ovog nekadašnjeg gradskog arhiva, kao najvažnijeg izvora za historiju Osijeka krajem XVII i tokom XVIII stoljeća, nije nažalost, osim nekoliko svezaka magistratskih zapisnika, ostalo sačuvano ništa. Prema navodima dr Bösendorfera za načelnikovanja Antuna Stojanovića od 1868. do 1869. prodan je sav gradski arhiv, tj. spisi samostalnih općina Tvrdja, Gornji i Donji grad do ujedinjenja, od 1690. do 1863. godine kao makulatura. Iako ovaj navod nije

bar poznavalac sveukupnih prilika u Osijeku, a sam njegov popis odaje solidna i obrazovana čovjeka.⁵ Njegova evidencija sadržava različite i pouzdane podatke, koji će biti, za ovaj put, osnovni materijal u našem razmatranju, pri čemu ćemo se, razumije se, poslužiti i drugim podacima kojima će se moći bilo čitav predmet, bilo njegovi pojedini dijelovi jače i pouzdanije osvijetliti i protumačiti.

Ma kako Passardyjev popis tvorio dragocjen izvor za upoznavanje ekonomskog a djelomično i društvenog stanja Osijeka (u presjeku), on je ipak uglavnom sastavljen radi utvrđivanja broja nosilaca javnih obaveza, njihove imovne snage i platežne moći, zatim stope i količine javnih tereta. Stoga se pojedini podaci ne mogu uvijek i potpuno dovesti u sklad s podacima standardnih i modernih popisa, jer je Passardy ocjenjivao stvarnost iz nešto drugačijeg kuta gledanja, a podatke je prikupljao po nešto drugačijem kriteriju, za tadašnje aktualne potrebe. Potrebno je to imati na umu zbog pravilnog razumijevanja i ocjene kako čitavog predmeta, tako i njegovih pojedinih dijelova.

Za bolje razumijevanje našeg predmeta može se istaknuti da je Passardy svoj popis sastavio za svaku općinu posebno: *Tvrđu, Gornju varoš i Donju varoš*. Zanimljivo je da on na samom početku, u glavnom naslovu, iza kojega slijede imena i prezimena stanovnika pojedinih općina, ističe određenu razliku među njima. Tako npr., u naslovu za stanovništvo Tvrđe stoji: *imena* (zapravo imena i prezimena) *građana* (»Nomina civium«), za stanovništvo Donje varoši: *imena i prezimena stanovnika* (»Nomina incolarum«). Za stanovništvo Gornje varoši propustio je napisati jedan od navedenih »naslova«. Međutim, u sumarnom popisu iz godine 1702. za stanovništvo Gornje varoši stoji »Nomina incolarum«, isto tako za stanovništvo Donje varoši, dok za stanovništvo Tvrđe stoji (u njemačkom jeziku) »*Nahmen der Bürger*«, dakle, ime i prezime građana.⁶ Njih drži i Caraffina komisija kao prave građane (*cives*).⁷ Tu se ne radi o prostom nadmetanju riječima, već o tipičnom srednjovjekovnom

srećom u cijelosti tačan, jer su samo uništeni svi spisi do 1809. godine kada je Osijek proglašen slobodnim i kraljevskim gradom, gubitak za historijsku nauku je nenadoknadiv. Ovaj vandalski postupak ondašnje uprave grada predstavlja danas upravo nesavladive poteškoće istraživaču prošlosti Osijeka.« (Najstariji zapisnici ..., str. 44–45). Gubitak se, dakako, ne može nadoknaditi, ali se može donekle ublažiti ako se planski pristupi pronalazanju građe o povijesti Osijeka u domaćim, a zatim i u stranim arhivima, i to prvenstveno mađarskim i austrijskim.

⁵ Sve do godine 1772. bio je Passardy u Osijeku, gdje je vršio više funkcija, pa otuda i različiti nazivi (naslovi) za njega i njegovu djelatnost. Vidi »Vodič kroz arhivsku građu«, 12 JU, *Sedes dominialis camerae Essekiensis, Historijski arhiv u Osijeku* (skraćeno HAO).

⁶ Smičiklas, o. c., II, str. 85, 86.

⁷ Bösendorfer, *Kako je...*, str. 36.

socijalno-pravnom rangiranju ljudi i pojedinih mjesta; iza tih različitih naziva i pojmova krili su se izvjesni ekonomski interesi, kako onih na koje su se odnosili, tako i onih koji su ih davali.⁸

3.

Ogledajmo sada glavni broj nosilaca, subjekata društvenog života u Osijeku, u našem slučaju imaoce imovine i place javnih daća.⁹

Tablica I
Posjednici imovine i nosioci obaveza

Naziv dijelova grada (općina)	Kućegospodari ili starješine obitelji	Udovci i udovice posjednici	Ostali	Brata i sinovi (oženjeni)	Brata i sinovi (neožnjeni)
1	2	3	4	5	6
Tvrđja	86	6	18		4
Gornja varoš	387	36	5	18	11
Donja varoš	492	69	1	18	33
Ukupno	965	111	24	36	48

Iz tablice I jasno se razabire da je Passardyjev popis sastavljen za posebnu svrhu. Na prvom je mjestu utvrdio »kompletne« subjekte, tj. kućegospodare (ili starješine obitelji) koji su živjeli sa ženom u istom domaćinstvu, a posjedovali su određenu imovinu. Takvi su bili uvrštavani u prvi red sposobnih nosilaca obaveza (88%). Udovci i udovice mogli su imati imovinu kao i prva skupina stanovnika, ali nisu bili porodično »kompletni«, prema tome se smatralo da je njihovo privređivanje slabije, o čemu se obično vodilo računa pri utvrđivanju obaveza i odmjerivanju daća (10%). »Ostali« subjekti iz tablice I ne mogu se uvrstiti u skupinu kućegospodara (starješina obite-

⁸ Usporedi npr. naslove konskripcije: *civitas i suburbium* (bilješka 4). Razlika je izmijeta i prilikom pokušaja carice Marije Terezije (1740—1780) da se sve tri općine sjedine u jednu, na što je odgovoreno, pored ostalog, kako svaka općina ima posebne privilegije, pa prema tome nije poželjno, a ni probitačno njihovo sjedinjavanje u jednu općinu. Još su godine 1810, dakle nakon proglašavanja Osijeka za slobodni i kraljevski grad, održavane navedene razlike, a to u znatnoj mjeri izlazi i iz samog naslova slijedećeg dokumenta: »Conscriptio civium et incolarum, nec non inquilinorum, ac simul etiam viduorum et viduarum in libera regiaque civitate Essekiensi pro anno 1810 viventium« (Vodič..., 16 JU HAO).

⁹ Bilješka 4.

lji), a isto tako ni u skupinu udovaca i udovica; oni nemaju određenog svojstva ni prve, a ni druge skupine. Tu se radi prvenstveno o nefizičkim a zatim fizičkim subjektima (zgradama, ustanovama, nasljednicima, vjerovnicima). Ova je skupina registrirana prije svega zato što podliježe plaćanju javnih tereta, bilo da posjeduje neku imovinu, bilo da vrši određenu djelatnost (privređivanje). Ta skupina nije velika (cca 2%) u odnosu na cjelokupan broj subjekata. Valja istaći da je ona koncentrirana u Tvrdji, dakle tamo gdje je urbani život bio najrazvijeniji i kamo je gravitirao čitav grad. Što se pak tiče oženjene i neoženjene braće i sinova (kolona 5 i 6 tablice I),¹⁰ oni nisu posebno evidentirani kao *samostalni* subjekti (imaoci imovine i nosioci obaveza), već uz kućegospodare (starješine porodice), udovice i udovice. Njihovo evidentiranje bilo je tada uvjetovano ekonomskom računicom (zapravo financijskom, a donekle i vojnom potrebom), jer se smatralo da takve osobe svojom radnošću uvećavaju gospodarsku snagu i platežnu moć starješine obitelji s kojim su zajedno živjeli i radili. Bila je to osnova da se pri odmjeravanju daća takvim starješinama porodice obično odmjeravala relativno veća količina daća i sl. Inače broj oženjenih i neoženjenih muških osoba koje žive u domaćinstvima s drugima nije velik — 84 ili cca 7,50% u odnosu na sve samostalne subjekte zajedno. To se može protumačiti time što je urbani život već tada, za razliku od seoske sredine, počeo prilično stimulirati mlade bračne parove na stvaranje vlastitog porodičnog života i gospodarstva; u gradu se teško održavalo više bračnih parova pod istim krovom, pa makar se tu radilo o ocu i njegovim oženjenim sinovima.

Povijesna vrijednost i domašaj iznijetih podataka ogleda se u slici koju daju o kretanju stanovništva Osijeka za ono vrijeme. U tu svrhu bit će dovoljno navesti podatke za 3 slijedeće godine:¹¹

	Godina		
	1702.	1745.	1814.
	Broj stanovnika		
Tvrdja	420	1879	1261
Gornja varoš	425	2294	3604
Donja varoš	775	2744	4014
Ukupno	1620	6917	8879

¹⁰ U našem izvoru nije za njih navedena starosna granica od koje su podliježali plaćanju određenih daća i sl. Obično su ih u to vrijeme obvezivali na ispunjavanje različitih obaveza, prvenstveno kontribucije, od šesnaeste ili sedamnaeste godine.

¹¹ Usporedi Smičiklas, o. c., II, str. 85, 87; Bösendorfer, Pravoslavni element..., str. 96; Dr. Kamilo Firingner, Popis osječkog pučanstva iz god. 1814, Osječki zbornik, II i III, str. 277—278; Mažuran, Najstariji zapisnik..., str. 32.

Sami podaci nameću određene zaključke, tako da im nije potrebno opširnije objašnjenje. Ipak ćemo istaknuti da je stanovništvo u toku 112 godina porasla preko 5 puta. Osijek u to vrijeme, istina, postaje jako atraktivno središte, u koje se »slijeva« svijet sa »svih« strana. Međutim, valja imati na umu da je porast stanovništva bio praćen krupnim i sitnim *nedacama*: bolestima (kuga, kolera),¹² negativnim ratnim posljedicama, poplavama, požarima, netolerantnošću itd.¹³ Stanovništvo je stoga u svom razvoju bilježilo krivudavu crtu, na kojoj je bilo ne samo stagnacija već i padova. Iz podataka se jasno razabire da je *rast* pučanstva vremenski tekao *neravnomjerno*. S obzirom na dijelove grada zbile su se također promjene u kretanju stanovništva. Tvrdja, naime, (sa svojim alodijem, »majurom«), u drugoj polovici 18. stoljeća, počinje bilježiti opadanje stanovništva, koliko zbog skućenog ambijenta, toliko i zbog premeštanja poslovnosti u ostala dva dijela grada.¹⁴ Uza sve negativne činioce koji su pratili kretanje stanovništva, Osijek je ipak u toku osamnaestog stoljeća na području tadašnje Slavonije, pa i Hrvatske, bio gotovo beziznimno grad s najvećim brojem žitelja. Može se to potkrijepiti s nekoliko sumarnih brojki:¹⁵

Osijek	godine	1745.	stanovnika	6917
Varaždin	„	1787.	„	4814
Zagreb	„	1742.	„	5000
	„	1784.	„	7000
Rijeka	„	1776.	„	5132
Trst	„	1758.	„	6424
	„	1765.	„	6518

IZNESENI podaci evidentno pokazuju da je Osijek postigao najveći broj stanovnika mnogo prije negoli ostali gradovi. Najprije je Trst stigao i prestigao Osijek, a Rijeka, čiji je broj stanovnika jako varirao uslijed Napoleonove okupacije, približavala mu se i ponovno za njim zaostajala. Zagreb ga je u prvoj polovici 19. stoljeća stigao, a Varaždin to nije nikada postigao. U potkrepu svega toga evo još nekoliko podataka:¹⁶

¹² Bilješka 3.

¹³ Bösendorfer u navedenim djelima (passim).

¹⁴ Usporedi Bösendorfer, Pravoslavni clemenat..., str. 94–96; isti, Statistički materijal grada Osijeka, ibidem, str. 279; Firinger, Popis osječkog pučanstva..., ibidem, str. 278; Radotić, o. c., str. 112–123.

¹⁵ J. Chr. Engel, Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien, Halle 1798, str. 353; Zdenko Rajković, Popisi stanovništva u Zagrebu koji su izvršeni do sredine XIX vijeka, Statistička revija, 1, Beograd 1954; A Történeti statisztika forrásai, u redakciji Kovacsics Jozsef, Budapest 1957, 8 tabla; Ivan Erceg, Trst i bivše habsburške zemlje u međunarodnom prometu, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 15, Zagreb 1970, str. 10. i 16; Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971, str. 591.

¹⁶ Ibidem (naročito »A Történeti...«).

Osijek	godine	1838.	stanovnika	12562
Varaždin	"	"	"	9026
Zagreb	"	"	"	12231
Rijeka	"	"	"	10341
Trst	"	"	"	54387

Izneseni kvantitativni podaci produbljuju i proširuju naše znanje o kretanju i tendencijama kretanja stanovništva Osijeka; oni pružaju osnovu, dakako, uz druge podatke, za procjenu broja stanovnika i drugo. Iako Passardyjevi podaci, kako smo već u početku istaknuli, nisu koncipirani radi utvrđivanja broja svih žitelja, ipak, ako se oni uklope u netom spomenute podatke i povežu s tendencijama kretanja stanovništva, može se skoro sigurno ustvrditi da se broj pučanstva u vrijeme nastajanja naše konskripcije (1753) kretao oko broja koji je za Osijek utvrđen 8 godina ranije (1745). Uostalom, to u znatnoj mjeri potkrepljuju ukupni podaci konskripcije (tablica I), samo je pri tom možda otvoreno pitanje s kojim ih količnikom valja množiti da bismo se što više približili stvarnom broju pučanstva.¹⁷

4.

Prema navedenim podacima 1100 naših subjekata imovine i obaveza tvorili su uglavnom žive i nezamjenljive faktore u održavanju i povećavanju žiteljstva, u socijalnom i ekonomskom prosperitetu grada uopće. U tome je, naravno, njihov položaj i njihova uloga bila različita. Mogu to uvelike potkrijepiti podaci o njihovoj imovini.¹⁸

Tablica II
Zemljišni fond na području grada

Općina	Zemlje (oranične) rali ¹⁹	Sjenokoša kosaca ^{19a}	Vinograda kopača ^{19b}
Tvrđja	316		
Gornja varoš	295	550	3
Donja varoš	639 3/8	652 1/8	234 1/2
Ukupno	1250 3/8	1202 1/8	237 1/2

¹⁷ Broj pak onih žitelja koji su u takvim opterećujućim propisima bivali izuzeti bio je relativno malen i promjenljiv.

¹⁸ Bilješka 4.

^{19a, b} Obično je tada obračunavano ovako: ral (Joch, jugerum) s 1600 četvornih hvati, kopač vinograda (fossor vineae) s 1/3 rali, a kosac livade (falcator prati) s 1100 do 1300 četvornih hvati. Uglavnom je to ovisilo o mjestu, vremenu, kvaliteti objekta i napokon o vlasti (organu) koja je određivala izmjeru (Milivoj Vežić, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1882, passim; Adolf Karger, *Die Entwicklung der Siedlungen im westlichen Slawonien*, Kölner geographische Arbeiten, Heft 15, Wiesbaden 1963, str. 32).

Padaju u oči oštre razlike strukture zemljišnog fonda. On je vrlo neravnomjerno distribuiran i s obzirom na glavne kulture i s obzirom na dijelove gradskog područja (općine). Tvrđja uopće nema sjenokoša ni vinograda; na području Gornje varoši registrirano je manje oranične zemlje negoli sjenokoša, a zabilježena su samo 3 kopača vinograda. Najravnomjernije razdijeljeno je koristonosno zemljište u Donjoj varoši. Tu su proporcije između pojedinih kultura, za ono vrijeme u jednom gradu, prilično usklađene.

U to vrijeme plodnost i koristonosnost zemljišta bila je uglavnom niska. Naponi i izdaci koji su činjeni u podizanju plodnosti zemljišta nisu donosili vidljivijih rezultata. Sam Passardy je nepovoljno ocrtao kakvoću zemljišta, pa prema tome i njegovu plodnost i koristonosnost. Pored tu i tamo loše kvalitete zemlje navodi on za sve tri općine poplave kao glavne uzroke slabe plodnosti zemljišta.²⁰

Vrijedno je nadalje ogledati kako je zemljišni fond bio distribuiran na posjednike (imaoce).²¹

Tablica III
Distribucija oraničnog zemljišta po pojedincima

Skupine zemljišta (oronica) u ralima	Tvrđja posjednika	Gornja varoš posjednika	Donja varoš posjednika	Svega	%
	Broj				
0—	29	287	225	541	49,19
1/2— 1		12	16	28	2,54
1— 2	1	50	153	204	18,55
2— 3	6	39	98	143	13,00
3— 4	32	25	43	100	9,09
4— 5	26	7	15	48	4,37
5— 6	12	3	5	20	1,81
6— 7	1	2	3	6	1,45
7— 8	2	1	1	4	
8— 9	1			1	
9—10		1		1	
10—11		1	1	2	
11—12					
12—13			2	2	
Ukupno	110	428	562	1100	100

²⁰ »Terrenum hujus Civitatis, esto quidem una in parte fertile, alia autem in parte sterile foret, ob continuas attamen, quibus singulis ferre annis obnoxietur, exundationes, exilis ejusdem profecto est utilitas, ad ea etiam de causa Incolae hujus Civitatis prata ab Incolis Possessionis Rethfalu, Pascua autem à Dominio Dardensi quotannis exarendare coguntur« (Conscriptio superioris suburbii..., bilješka 4).

²¹ Ibidem.

Tablica III pruža pouzdan pregled razdiobe oraničnog zemljišta (1250 rali) po posjednicima.²² Svakako valja na prvom mjestu istaknuti da se 541 kućegospodar nalazi u skupini koja ne posjeduje ništa oranične zemlje, a čini gotovo 50% svih kućegospodara. Najviše je bilo onih koji su posjedovali od 1 do 2 rali. To naročito vrijedi za Gornju i Donju varoš, dok su u Tvrdji bili najbrojniji posjednici 3 do 4 rali. Može se naglasiti da su te veličine (tj. od 1 do 4 rali) bile tipične za gradske zemljoposjednike.

Razdioba sjenokoša i vinograda bila je doduše jednostavnija, ali s oštrijim razlikama. Tako na području Tvrdje nisu registrirane ni sjenokoše, a ni vinogradi (tablica II). U druge su dvije općine utvrđene ove količine i proporcije:

Gornja varoš imala je 550 kosaca sjenokoša; njih je držalo i iskorištavalo 165 (38%) od 428 kućegospodara. Tu su bila samo 3 kopača vinograda, koje su držala 3 »vinogradara«.

Donja varoš posjedovala je 652 $\frac{1}{8}$ kosaca sjenokoša, koje su bile razdijeljene među 208 (37%) od 562 kućegospodara. Vinogradi od 234 $\frac{1}{2}$ kopača bili su u posjedu 96 (17%) kućegospodara.

Promatraju li se navedene sjenokoše u sklopu cjelokupnih tadašnjih gospodarskih prilika i potreba u Osijeku, ne bi se moglo ustvrditi da su predstavljale oveće koristonosne površine za pučanstvo. Ipak su njihovi imaoi bili u povoljnijem položaju od onih koji ih nisu posjedovali jer sjenokoše nisu samo omogućavale uzgajanje stoke, već su se iz njih i na druge načine mogli ubirati prihodi.

Distribucija zemljišnog fonda u cjelini bila je podijeljena na vrlo nejednake dijelove. Bio je priličan broj onih (željri i drugi) koji nisu participirali u zemljišnom posjedu.²³ A to nije bilo nevažno! Ma kakvo se značenje pridavalo uskim i slabo plodnim parcelama zemljišta, njihovi imaoi imali su ipak kakvo-takvo sredstvo za održavanje egzistencije, koje drugi nisu imali. Iz zemlje su se mogle crpsti mnoge koristi,²⁴ u vezi s njom nastajali su različiti odnosi, ali uz nju su, kao što je to u našem slučaju, bile vezane obaveze, tereti i sl.

5.

Slijedeća vrsta imovine kao objekt nametâ, ali i kao izvor materijalnih dobara znatnog broja žitelja, bilo je stočarstvo. Za ono se vrijeme rijetko nailazi na koliko-toliko cjelovite i potpune podatke

²² Tablica II.

²³ Bilješka 4; Bösendorfer, Kako je..., str. 36.

²⁴ Zemlja je u gradu i oko njega dobivala sve više na cijeni jer je urbani život sa svim svojim potrebama, kao i podizanje javnih i privatnih zgrada, podizao njenu korisnost, odnosno povećavao različite oblike rente.

o stočarstvu (napose u gradovima). Utoliko je veća vrijednost podataka naše konskripcije, u kojoj je i stoka registrirana, dakako, kako je nametala konkretna zadaća. Da bi se dobio potpuniji uvid u stanje i kretanje stočnog fonda i zatim dala osnova za uspoređivanje podataka, navest ćemo uz naše podatke i podatke iz 1702. godine:²⁵

Vrsta stoke	Tvrdja	Gornja varoš	Donja varoš	Svega
1702.				
Volovi	26	60	52	138
Krave	52	304	107	463
Telad	37	63	100	200
Junad		90	43	133
Konji	66	82	68	216
Zdrebada		9	9	18
Ulišta pčela	21	92	83	196
Ovce	53	2		55
Koze	22	1	18	41
Jarad			9	9
Krmci	54	26	83	163
Svinje		20	51	71
Ukupno	331	749	623	1703
1753.				
Volovi za jaram	7	103	58	168
Krave i junad	40	288	248	576
Konji i kobile	41	215	209	465
Ulišta pčela		13	11	24
Ovce i koze			669	669
Svinje	4	13	17	34
Ukupno	92	632	1212	1936

Valja kao prvo naglasiti da se pisari pri registriranju i obilježavanju pojedinih jedinica (elemenata) stočnog fonda nisu uvijek služili istim kriterijima i oznakama. Popis je iz god. 1702. detaljniji i

²⁵ Bilješka 4; Smičiklas, o. c., II, str. 85—87; Mažuran, Najstariji zapisnik ..., str. 31, 32.

pregledniji jer je stočni fond raščlanjen na više suvislih jedinica. Promatra li se, međutim, stočni fond u sklopu iznijetih prvih i drugih podataka, razabire se jasno da su se u njemu u toku 51 godine zbile neke kvantitativne i kvalitativne promjene. Prije svega padaju u oči razlike s obzirom na broj i vrstu stoke koja je evidentirana 1702. i 1753. godine po općinama. Broj stoke u Tvrdji znatno je spao: od 331 komada u godini 1702. na 92 u 1753, odnosno smanjen je za 239 (72%) komada. U Gornjoj varoši pao je broj stoke 1753. u odnosu na godinu 1702. za 117 (16%) komada. Jedino je u Donjoj varoši evidentiran veći broj stoke 1753. negoli 1702. godine. Tu je porast iznosio 589 (95%) komada. Inače je stočni fond u godini 1753. porastao za 233 (cca 20%) komada stoke. Ako se promatraju pojedine vrste stoke u sklopu svih podataka, nameću se neki momenti koje je vrijedno istaknuti. Broj svinja bio je npr. 1753. za 200 komada manji negoli 1702. U Tvrdji je 1753. nađeno samo 4 komada, dok ih je 1702. bilo 54. Gotovo iste su proporcije registrirane i u druga dva dijela grada. Ovce i kože potpuno su nestale iz Tvrdje i Gornje varoši, naprotiv u Donjoj varoši registriran je najviši porast ovaca i kozâ. Upravo broj ovaca i koza Donje varoši uvjetovao je pozitivnu bilancu čitavog stočnog fonda iz 1753. godine u odnosu na godinu 1702. Količina pčela drastično je smanjena. Broj je ulišta spao od 196 na 24 komada. U Tvrdji nije nađena 1753. godine nijedna košnica pčela. Podaci pak o krupnoj stoci otkrivaju s jedne strane blage tendencije rasta, a s druge izvjesnu stagnaciju i opadanje. U Tvrdji je broj krupne stoke jako smanjen, dok ostale dvije općine bilježe, zahvaljujući porastu broja konja, određen blagi napredak.²⁶

Svakako će biti korisno nadalje iznijeti razdiobu stočnog fonda (1753) na kućegospodare (registrirane subjekte imovine i obaveza). U vezi s time je koncipirana i sastavljena tablica IV.²⁷

Tablica IV pruža pouzdan uvid u distribuciju stočnog fonda na kućegospodare pojedinih općina. Pojedine vrste stoke bile su vrlo nejednako razdijeljene među kućegospodarima. Stoka, dakle, nije bila samo neravnomjerno distribuirana među općinama, već i među kućegospodarima. Napose je uočljiva razlika između onih koji su posjedovali i onih koji nisu posjedovali stoku (v. str. 42).²⁸

²⁶ Uzrok što je čitav stočni fond pokazao tako neznatan uspon u toku 50 godina valja tražiti prvenstveno u zaraznim stočnim bolestima (lues animalium), koje su često uništavale na stotine i na tisuće komada stoke (Bösendorfer, Črtice ..., str. 391). Inače se stoka uzgajala koliko zbog potreba domaćinstva (dobivanje hrane i sirovina, održavanje radne stoke), toliko i zbog toga što je bila unosan trgovački objekt. I pored znatne uloge stočarstva u gospodarskom životu pučanstva Osijeka (naročito Donje varoši), ipak se ono pretežno uzgajalo na ekstenzivnoj osnovi.

²⁷ Bilješka 4.

²⁸ Ibidem.

Tablica IV
Imaoci pojedinih vrsta stoke

Općina	Volovi za jaranj		Krave i junad		Konji i kobile		Ulišta pcela		Ovce i koze		Svinje	
	broj imalaca	komada	broj imalaca	komada	broj imalaca	komada	broj imalaca	komada	broj imalaca	komada	broj imalaca	komada
Turdja	2	7	15	40	12	41					1	4
Gornja varoš	42	103	198	288	120	215	5	13			2	13
Donja varoš	27	58	191	248	152	209	3	11	16	669	13	17
Ukupno	71	168	404	576	284	465	8	24	16	669	16	34

	Stoku					
	posjeduju		ne posjeduju		Svega	
	kućegospodari		kućegospodari			
	broj	%	broj	%	broj	%
Tvrđja	18	16	92	84	110	100
Gornja varoš	249	58	179	42	428	100
Donja varoš	269	48	293	52	562	100
Ukupno	536		564		1100	

Iz ukupnih podataka izlazi da je bilo preko polovice kućegospodara koji nisu imali stoku. Takvi, naravno, nisu podlijegali plaćanju daća (nameta) kao imaoći stoke. Međutim, uza sav proces urbanizacije koji se tada odvijao u Osijeku, još uvijek je za priličan broj registriranih obveznika stoka u velikoj mjeri bila ako ne primarni, a onda svakako dopunski (sekundarni) izvor održavanju njihove egzistencije. Potrebno je to imati na umu pri ocjeni uloge stoke kako u gospodarskom životu pojedinih kućegospodara, tako i u urbanom ambijentu uopće. U to vrijeme, istina, proces urbanizacije sugerira jednu, a materijalne potrebe pojedinih domaćinstava drugu ocjenu o stoci. U tom kontekstu valja se podsjetiti na specifično oblikovanje urbanih sredina i na specifične uvjete života u njima. Ravničarsko područje Slavonije i Panonije i majursko gospodarstvo davali su u znatnoj mjeri pečat čitavom ekonomskom razvoju.

6.

Pored naprijed iznijetih i osvijetljenih činilaca, podataka i obilježja konoskopija sadržava još neke podatke i oznake, koji tvore organski dio s prvima. Sretna je okolnost da su uz pojedina imena i prezimena navedena zanimanja, službe i sl. To omogućuje potpuniju analizu i ocjenu našeg predmeta. Sama svrha konoskopije nametala je i takve oznake uz pojedine subjekte jer nisu samo zemljište i stoka (kao imovina) bili osnova za odmjeravanje poreza i daća, već i *djelatnost* (prvenstveno privredna), iz koje su se crpli prihodi. Obrtnička radinost i trgovačka djelatnost (poslovnost) podlijegale su također takvom oporezivanju.²⁹

Navedene oznake najviše se odnose na obrtnike. Passardy, koji je vrlo dobro poznao radinost i poslovnost tadašnjeg Osijeka, utvrdio je slijedeći broj obrtnika po zanimanjima:³⁰

²⁹ Bösendorfer, *Crnice...*, str. 412—417; Zlatko Herkov, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, sv. II, Djela JAZU, knjiga 48, Zagreb 1956, str. 487, 488. (Tecivarina... — porez od privrednog rada, porez od rada uopće, tečevina).

³⁰ Bilješka 4.

Tablica V
Struke i broj obrtnika

Naziv obrtnika	Tvrđjava	Gornja varoš	Donja varoš	Svega
				Broj
Bačvari	2	2	3	7
Bravari	2	2	1	5
Češljari			2	2
Čiznari		8	8	16
Dimnjačari	1			1
Drvodjelci	3	2	3	8
Gumbari		6	4	10
Kipari («sculptora»)	1			1
Klobučari		1		1
Kočijaši (vozari)	4	4	1	9
Kolari	1		2	3
Kotlari		1	1	2
Kovači	1	4	6	11
Krčmari	13	17	8	38
Kozari		3	4	7
Krojači	3	12	27	42
Krznari	1	3	6	10
Licitari	1			1
Ličloci (slikari)		1		1
Limari	1			1
Lončari		2	1	3
Mesari	3	7	3	13
Mlinari (vodeničari)	1		3	4
Obučari	3	6	8	17
Opančari		1		1
Pekari	4	2	3	9
Pivari		2	1	3
Remenari	1		3	4
Ribari		1	12	13
Rukavičari	1			1
Sapunari	1	1	2	4
Sifari (rešetari)		1		1
Sedlari	1		1	2
Staklari	2			2
Suknari		1		1
Tesari		2	4	6
Tkači	1	1	2	4
Tokari (prešari)	1		1	2
«Ustor cremati» (pecari)			1	1
Užari	1	1	6	8
Vidari	2	2	2	6
Vlasuljari	1			1
Vrtlari	1	1		2
Zidari	2	8	5	15
Zlatari	3	2	3	8
Ukupno	63	107	137	307
U postocima	20,50	35	44,50	100

Na tablici V nalazi se 45 različitih vrsta obrta.³¹ U tih 45 struka ima 307 obrtnika majstora, dakle samostalnih obrtnika koji rade sami ili s jednim ili više šegrta i pomoćnika i iz obrta crpu prihode za svoje uzdržavanje. Takvu je nepoljoprivrednu »tečevinsku« radinost pratilo oporezivanje, a to je uvjetovalo njeno evidentiranje i procjenu.³² Iz podataka se također jasno razabire razmještaj obrtnika po općinama, kako s obzirom na struke, tako s obzirom na broj. Najviše je obrtnika registrirano u Donjoj varoši — 44,50%, u Gornjoj 35%, a u Tvrđji 20,50%. Takve proporcije nisu vjerojatno bile odraz samo broja pučanstva u pojedinim općinama, već i poslovnosti koja se tada odvijala u njima. Svakako pada u oči i neravnomjeran broj obrtnika u pojedinim strukama. Tako je više od 10 obrtnika bilo u 10 struka: krojača (42), krčmara (38), obučara (17), čizmara (16), zidara (15), mesara (13), ribara (13), kovača (11), krznara (10) i gumbara (10). Prema tome se u ostalih 35 struka broj obrtnika kretao od 1 do 10.

Nema nikakve dvojbe da su se te proporcije s vremenom mijenjale, kako unutar pojedinih obrta, tako i između njih. U potkrepu toga za naše razmatranje bit će dovoljno navesti da godine 1702. nije registriran nijedan obrtnik na području Gornje i Donje varoši. Naprotiv, u Tvrđji je tada registrirano 54 obrtnika, koje ćemo usporediti s obrtnicima u istoj općini godine 1753. da bi se vidjele razlike i specifičnosti nastale među njima.³³

Naziv obrtnika	Godina		
	1702.	1753.	Razlika
Bačvari		2	+2
Bravari	1	2	+1
»Brijači« (ranari)	1		-1
Dimnjačari		1	+1
Drvodjelci	2	3	+1
Kipar		1	+1
Kočijaši (vozari)	4	4	0
Kolari	2	1	-1
Kovači	2	1	-1
Krčmari	8	13	+5
Krojači	2	3	+1
Krznari	4	1	-3
Kuhari	1		-1
Licitari	1	1	0
Limari		1	+1
Mesari	6	3	-3
Mlinari (vodeničari)		1	+1

³¹ Prema nekim nepotpunim podacima kretao se broj struka, odnosno vrsta zanata od 52 do 62 (?) u godini 1786. (Fond 13 JU »Verzeichniss« i »Conscription« — HAO).

³² Herkov, o. c., ibidem.

³³ Tablica V; Smičiklas, o. c., II, str. 86; Mažuran, Najstariji zapisnik..., str. 31.

Naziv obrtnika	Godina		
	1702.	1753.	Razlika
Obučari	3	3	0
Pekari	4	4	0
Remenari	1	1	0
Rukavičari		1	+1
Sapunari	1	1	0
Sedlari	2	1	-1
Staklari	1	2	+1
Stolari	1		-1
Tkači		1	+1
Tokari		1	+1
Užari		1	+1
Vidari	1	2	-1
Vrtlari		1	+1
Zidari		2	+2
Zlatari	5	3	-2
Zivoder	1		-1
Ukupno	54	62	8

Razlike koje izlaze iz podataka valja oprezno omjeriti i ocjenjivati, kako u vezi s razvojem i stanjem u Tvrdji, tako i s *čitavim* gradom Osijekom. U prvom slučaju one nisu znatne (samo je 7 struka i 8 obrtnika više); naprotiv u drugom, ako se ima na umu da je broj obrtnika u Tvrdji (1702) manje-više podmirivao sve potrebe čitavog Osijeka, onda su razlike doista znatne, ali i adekvatne dinamici razvoja i razdoblju od pola stoljeća. Jer je, zapravo, na području svih triju općina 1702. godine registrirano 54, a godine 1753. 307 obrtnika.

Naši podaci iz tablice V svjedoče, napokon, o *aktivnosti* jedne vrlo značajne kategorije stanovnika. Ti se stanovnici (obrtnici) bave nepoljoprivrednom djelatnošću, vrše dakle proizvodno-prerađivačku (obrtničku) djelatnost i pružaju usluge. Stoga se prvi mogu uvrstiti u sekundarne, a drugi u tercijarne djelatnosti. Oni se mogu klasificirati s obzirom na struku, rezultate proizvodnje i usluga, zatim sirovine, njihovu tehnološku obradu itd.³⁴ U znatnoj je mjeri ovisio o tome status svakog obrtnika kao i njegova uloga koju je imao u ekonomskom (pa i društvenom) životu svoje sredine. Naime, svi obrti nisu bili podjednako društveno-ekonomski djelotvorni. Međutim, oni su svi zajedno stvarali novi društveno-ekonomski ambijent — *urbanu* sredinu, koja je bila negacija feudalne ekonomike i staleškog uređenja, razvijali su proizvodne snage, uvodili nove metode rada i podizali robnu proizvodnju, otvarali i pospješivali nastajanje novih pro-

³⁴ Za sada nedostaje komparativni materijal, da bi se izvršila opsežnija analiza obrtničke djelatnosti.

izvodnih odnosa. Svojim su *stručnim* radom, i ne samo njime, već i svojim novcem omogućavali postepeno nastajanje manufakturne proizvodnje, iako je to bilo u suprotnosti s cehovskom organizacijom.³⁵ Naši obrtnici bili su inicijatori i pokretači mnogih ekonomsko-društvenih pitanja, kreatori uvjeta i klime za njihovo ostvarivanje. Uvelike su svojim radom i načinom života *oblikovali* strukturu i fizionomiju Osijeka kao grada.³⁶

7.

Neće biti nezanimljivo iznijeti i ukratko izvršiti analizu podataka i o kategoriji stanovnika koja se bavila *trgovačkom poslovnosću*. U tu svrhu neka posluži tablica VI.³⁷

Može se odmah naglasiti da je do nas došao znatno manji broj trgovaca (tablica VI) nego što je bila uloga trgovačkog elementa u poslovnom i društvenom životu Osijeka. Njihov broj, dakle, za ono vrijeme nije bio velik. U konskripciji je registrirano u svemu 15 trgovaca kao nosilaca imovine (poslovnosti) i obaveza, i to 7 u Tvrdji, 2 u Gornjoj, a 6 u Donjoj varoši. Passardy je pri tome imao očito izgrađene i općeusvojene kriterije (u upravnim i trgovačkim organima Monarhije), prema kojima se netko mogao uvrstiti među poslovne ljude — *trgovce*.

Naravno, pri tom je na prvo mjesto dolazila u obzir sama trgovačka poslovnost: veličina radnje, opseg i vrsta prometa kao i njegovo stalno odvijanje. Tako je npr. Anton Planck (s naše tablice) uvršten među trgovce iako nije posjedovao zemlju ni stoku. Moglo bi se to potkrijepiti i suprotnim primjerom: naime, neki naši kućegospodari bavili su se tu i tamo trgovanjem i označivani su kao »trgovci«, ali Passardy, držeći se ustaljenih kriterija, ne označuje ih takvima u konskripciji.⁴⁰ Dvije godine poslije konskripcije (1755) posjetila su dva dvorska pouzdanika, grof Carl Otto von Hauptwitz i inspektor Ludwig Ferdinand Procop, mnoge zemlje i gradove Mo-

³⁵ Nakon Drugog svjetskog rata zavladao je dosta velik interes kod evropskih historičara i ekonomista za nastajanje, razvoj i ulogu manufakture u ekonomskom i društvenom životu uopće. Posljedica tog interesa je više napisanih djela o njoj, iz kojih se pored ostalog razabire da pisci nisu jedinstveni u ocjeni uloge obrta (obrtnika) u nastajanju manufakture. Ipak se i tu razvoj pokazao jačim od krute staleške organizacije. O osječkoj manufakturi prvi je pisao Kamilo Firingner, *Počeci manufakture i industrije u Osijeku*, Osječki zbornik, VI, Osijek 1958, str. 143—169.

³⁶ Mnogi su obrtnici u toku vremena obavljali najuglednije funkcije u Osijeku. Bili su suci (načelnici), prisežnici i drugo u općini i gradu (Bösendorfer, *Sta znamo o prvim sucima...*, str. 255). U nekim gradskim sredinama uz našu obalu, gdje je tanki sloj patricijata monopolizirao čitav javni život, obrtnici nisu mogli vršiti iste ili slične službe kao u Osijeku.

³⁷ Bilješka 4.

⁴⁰ Uglavnom se tu radi o sitnim trgovcima, koji su trgovali jednim ili više artikala, ali obično nisu imali dućana. Rijetko su ih popisi uzimali u obzir.

Tablica VI

Pojedinačni popisi trgovaca, njihovih zemljišta i stoke⁹⁸

Naziv imovinskih objekata	Kostić Antun	Blažić Antun	Sombori Marijan	Planck Georg	Mihić Ivan	Kriegel Andreas	Planck Antun	Ivančić Martin	Požgaj Martin	Mišolović Matija	Kampezi Nikola	Trgovac (=Mercator) Mihat(?) ⁹⁹	Hačić Ivan	Jurković Nikola	Sirjaković Janko	Svega
	Tvrđja							Gornja varoš		Donja varoš						
Oranično zemljište (rali)	5	3	3 1/2	4	3 1/2	4		3	4	2	3	1	1	1	2	40
Sjenokoša (kosaca)								3	5	4				5		17
Vinograda (kopača)										8		3		1		12
Volova																
Krava i junadi		4				4		1	1	2						12
Konja						4				4						8
Ulišta pčela																
Ovaca i koza										60				100		160
Svinja																

⁹⁸ Navedeni su zemljište i stoka da bi se dobio uvid u količinu i oblike imovine kojom su trgovci raspolagali.

⁹⁹ Najvjerojatnije se tu radi o Mihatu Neškoviću (Bösendorfer, Pravoslavljeni elemenat..., str. 89; isti, šta znademo o prvim sucima..., str. 258).

narhije, pa i Osijek, i tom su zgodom registrirali u Tvrdji gotovo iste trgovce.⁴¹ Iz njihovih nekoliko šturih napomena izlazi da su oni smatrali potrebnim registrirati samo one trgovce čija je poslovnost odgovarala tadašnjim oficijelnim mjerilima o trgovačkom poslovanju i trgovačkim radnjama. Iz svega navedenog izlazi da je pojam »trgovca« bio u našem slučaju *uži* nego što je to shvaćala svakodnevna praksa.

U velikoj je mjeri opravdano naše trgovce (tablica VI) za ono vrijeme nazvati »veletrgovcima«. Isto je tako gotovo pouzdano da su oni, zahvaljujući veličini i strukturi svojih radnja, opsegu prometa, poslovnim vezama, raspoloživom kapitalu, a donekle i monopolnom položaju, tvorili »kičmu« trgovačke poslovnosti u Osijeku.⁴² Uz njih, međutim, trgovali su, dakako, u manjem opsegu, povremeno ili stalno, ovom ili onom robom i neki »trgovci« čiji nam broj još nije dovoljno poznat.⁴³ I upravo taj ukupni trgovački elemenat kreirao je ne samo poseban sloj poslovnih trgovačkih ljudi već je istodobno *stimulirao* poslovnost svake vrste i na taj način ubrzavao urbanizaciju grada. Tako je Osijek izrastao u krupno trgovačko središte s prostranim radijusom poslovnosti.⁴⁴ Trgovački kapital koji se ovdje stvarao i ovamo slijevao bio je u to vrijeme glavna pretpostavka za nastajanje kapitalističkih odnosa. U svakom slučaju učinci trgovine bili su mnogostruki i djelotvorni.

8.

Neka još bude spomenuto i ono nekoliko plataca (subjekata) javnih daća uz čija je *prezimana* Passardy dopisao »plemić«, »sudac«, »kancelista«, »notar«, »kapetan« i sl.⁴⁵ To dopisivanje vjero-

⁴¹ August Fournier, *Handel und Verkehr ...*, Archiv für österreichische Geschichte, Bd 69/1887, str. 392—401.

⁴² Približna se slika o imovini jednog tadašnjeg trgovca može razabrati iz testamenta (1764) trgovca Antuna Kostića (Josip Bösendorfer, Kostićev testament, Osječki zbornik, II i III, str. 273—274).

⁴³ Bilješka 40; Bösendorfer, *Crtice ...*, passim; Slavko Gavrilović, *Prilog historiji trgovine i migracije Balkan—Podunavlje XVIII i XIX stoljeća*, Izdanje SAN, CDXXXIII, Beograd 1969, 1. dio.

⁴⁴ Razvitku trgovine u velikoj su mjeri pridonijeli *sajmovi* (fabijanski, jurjevski, ilinjski i lučinski), koji su se održavali (po 8 dana) na području Osijeka. Osječki sajmovi bili su nadaleko poznati još iz vremena turske okupacije. Zanimljivo je da se o njima sačuvala tradicija i nakon istjerivanja Turaka; upravo ta uspomena na njih kod ljudi u Turskoj i u Habsburškoj Monarhiji bila je krupan činilac ne samo za oživljavanje i održavanje sajmovova, već i za poslovnost svake vrste. U tom pogledu ne može se gotovo nijedan naš grad mjeriti s Osijekom (Bösendorfer, *Crtice ...*, str. 389—390; isti, *Kako je ...*, str. 39; Mažuran, *Turski Osijek ...*, str. 127—129; Dr Kamilo Firinger, *Prva osječka gospodarska izložba*, g. 1889, Osječki zbornik, VII, str. 147).

⁴⁵ Bilješka 4.

jatno je služilo Passardyju pri klasificiranju plataca daća. Njihov broj nije bio velik; kretao se između 20 i 25. No bez obzira na sve to, nama se pruža prilika da istaknemo nekoliko momenata vezanih uz njih. Uvažava li se i drugi podaci, može se naglasiti da su to bili ljudi koji su svojim ugledom, položajem i svojom službom vršili jak utjecaj u javnom životu grada. Valja to svakako vezati uz nastajanje, organizaciju i djelovanje javne uprave (i njenih ustanova) koju je cjelokupni život donio sa sobom. Uvođenje u Osijek (u njegove općine) tzv. municipalnog uređenja s oznakama komorsko-gradskog privilegiranog trgovišta uvjetovalo je, dakle, stvaranje upravnog mehanizma gotovo tipičnog za našu panonsko-slavonsku sredinu.⁴⁶ Na njegovu usavršavanje i efikasnost ponajviše je djelovao ekonomski razvoj i *poslovnost* u samom gradu. Sve intenzivniji i opsežniji trgovački promet, kao i s njim povezana poslovna sigurnost i ekspeditivnost, zajedno su nametnuli potrebu za organizacijom kancelarijâ, koje su omogućavale i pospješivale »normalno« odvijanje prometa. Za brzo i sigurno odvijanje poslova bili su i te kako zainteresirani svi poslovni partneri. Kad to ne bi bilo osigurano bar do evropskog prosjeka, bilo bi teško vjerovati da bi se partneri iz razvijenijih središta (srednje Evrope) upuštali u poslove gdje bi bili veći izgledi za gubitak nego za dobitak, a bez njihova sudjelovanja u poslovima Osijeka bio bi intenzitet i opseg prometa znatno manji i siromašniji.

Ako se sve to ima na umu, nije teško shvatiti utjecaj koji je navedeni »gradsko-činovnički« element (bez obzira na njegov broj) vršio preko određenih ustanova, kako na pojedina pitanja, tako i na cjelokupnu politiku grada. Gotovo sve konce te politike drže ljudi iz nekoliko ustanova. Posebnu moć i utjecaj pruža im činjenica da su oni jedino koji komuniciraju između žitelja grada, s jedne strane, i viših zemaljskih i državnih organa, s druge. Uvelike su se razlikovali svojim obrazovanjem, stručnošću i društvenom psihologijom od feudalčevih »oficijala« i drugog osoblja. U životu grada izrasta s njima nov, moderan i vrlo značajan činovnički sloj, koji će doživjeti svoj najveći uspon za Josipa II (1780—1790).

9.

Dosadašnja naša analiza pruža elemente za odmjerenje različitih tereta, nameta, kojima su podliježali obveznici, placi, kontribuenti. Gotovo su se stoljećima vodile sad oštrije sad blaže raspre o kakvoći, količini, stopi opterećenja i načinu ubiranja kontribucije — poreza i podavanja — daća. U tome se kao i uvijek pri *diobi proizvoda* ogleda borba interesa i na tome su se produbljivale klasne suprotnosti. Jer oni koji su uzimali proizvode, držali su da su

⁴⁶ Bilješka 2.

prikraćeni u svojim pravima. Naprotiv, oni koji su davali (bolje morali davati) proizvode, smatrali su da su opterećeni *iznad* svoje imovne moći itd. Ovi su posljednji, doista, bili u pravu, jer su opterećenja, kako državna, tako i feudalne gospode, rasla brže negoli njihova imovinsko-platežna moć. »Isprva je kontribucija«, navodi Bösendorfer, »po županiji iznosila 50—60.000 for., a kasnije je narasla na trostruk iznos. Svakoj poreznoj forinti prirezala je županija 15—30 × za pokriće vlastitih županijskih potreba (fundus ordinarius)«. ⁴⁷ Iako se ta konstatacija možda može uzeti s određenom rezervom, ⁴⁸ ipak ostaje činjenica da je kontribucija triju slavonskih županija (virovitičke, požeške i srijemske) predstavljala u drugoj polovici 18. stoljeća, s jedne strane, *krupnu* materijalnu vrijednost (mjereno bilo kojom mjerom u ono vrijeme), stvorenu rukama naših ljudi i na našem teritoriju, ali trošenu izvan naše zemlje, a s druge, ona je bila težak teret za svakog proizvađača, placu, osjetan gubitak za svako seljačko gospodarstvo i za cjelokupni tadašnji privredni život Slavonije. Isto tako povećavala su se podavanja feudalnoj gospodi. Došlo je do neke vrste »natjecanja« između državnih organa i pojedinih feudalaca oko toga tko će više participirati u proizvodima proizvađača. Dodamo li k tome još nesredene kmetsko-feudalne odnose i nedovoljno definiranu *osnovu* za odmjerenje kontribucije i podavanja, dobiva se niz činilaca i okolnosti što su kočili razvoj proizvodnih snaga, znatno *umanjivali* sigurnost i zainteresiranost proizvađača. Ništa bolje nije bilo stanje ni u Osijeku. Tu je isto tako bilo dosta nejasnoća i proizvoljnosti oko *odmjeravanja* poreza (ili porezâ) i podavanja (rente) Komori kao feudalnom gospodararu. Zato nije čudno da je *zemljarina*, koja se odmjeravala po selištu, ovdje nosila svojstva sad državnog poreza, a sad feudalnih daća. ⁴⁹ Ne bi se moglo ustvrditi da se ti i slični *nedostaci* nisu uviđali, registrirali, pa čak pokušavali ukloniti, naročito od vremena postanka i djelovanja slavonskih županija (1745). U tu je svrhu Virovitička županija s vremenom, a u okviru svoje nadležnosti, izradila i dala više prijedloga, koji su se, dakako, odnosili i na Osijek. U samom pak Osijeku često se isticalo nesrazmjerno i nepravedno opterećivanje stanovnika s obzirom na njihovo imovno stanje. Stoga su podnošeni zahtjevi da se ukinu neproporcionalnosti u nošenju tereta. ⁵⁰

U spletu takvih odnosa i takve klime nastala je naša konskripcija. Njenu sastavljaču bilo je sve to dobro poznato, kao što su mu bila poznata nastojanja i mjere centralnih državnih organa na iznala-

⁴⁷ Dr. Josip Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, Izdanje JAZU, Zagreb 1950, str. 79.

⁴⁸ Usporedi Friedrich Wilhelm Taube, Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien, II, Leipzig 1777, str. 83; Heinrich Kretschmayr, Die oesterreichische Zentralverwaltung, Bd 18, Wien 1925.

⁴⁹ Herkov, o. c., II, str. 329—330.

⁵⁰ Bösendorfer, Crtice..., passim.

ženju prikladnijeg načina oporezivanja i opterećivanja podložnika uopće. To je, naime, vrijeme kada se razmišlja o reformama i kada se koncipiraju prijedlozi reformi koje će se provoditi u drugoj polovici 18. stoljeća na čitavom području Habsburške Monarhije.⁵¹ Imajući to na umu Passardy je u koncipiranju i sastavljanju konskripcije prije svega polazio od utvrđivanja *objekata* (u najširem smislu)⁵² koji su imali poslužiti za odmjeravanje ne samo kontribucije, već komorske daće i gradskih nametâ. Zatim je utvrđivao imaoce, posjednike, uživaocce objekata — *obveznike* i njihove obaveze, terete vezane uz držanje i iskorišćavanje objekata.

Obaveze su se imale zasnivati na *imovnom stanju* obveznika, a ne, prvenstveno, na veličini potreba onoga koji te obaveze nameće. To je razlog da su obaveze često bile neadekvatne i promjenljive. Stoga obaveze u konskripciji imaju poslužiti kao pouzdana orijentaciona osnova za nove nadolazeće okolnosti i potrebe. U tom smislu valja shvatiti i tumačiti novčane obaveze u tablici VII.⁵³

Iznijete novčane obaveze u tablici VII rezultiraju iz imovnog stanja pojedinih obveznika. U tom su pogledu postojale višestruke razlike, kako u imovini, tako i u obavezama. Svaka općina pruža čitavu skalu obaveza. Najbrojnije su bile obaveze od 3,00—3,50 denara u Tvrdji, 1,50—2,00 denara u Gornjoj varoši, 0,75—1,00 denara u Donjoj varoši itd. Pri tom se Passardy kretao, kao što je istaknuto, u ustaljenim okvirima. Međutim, klasifikacija i valorizacija objekata, a prije svega različitih okolnosti, zatim utvrđivanje visine stope tereta po jedinici mjere uvelike su zavisili od njegove procjene i njegovga nahođenja. Usporede li se objekti na kojima su se zasnivale novčane obaveze za pojedine obveznike, ti su elementi i momenti evidentni.

Novčane obaveze (tablica VII) čine zapravo količinu novca koju su općine imale ubrati i uplatiti, i to ovako:⁵⁴

Tvrdja	352 forinte
Gornja varoš	409 forinti 75 denara
Donja varoš	618 forinti 75 denara
Ukupno	1380 forinti 50 denara

⁵¹ Najradikalnije reforme su iz vremena Josipa II (1780—1790). On je dao popisati (katastrirati) čitavo zemljište i na osnovu njegova cjelokupnog prinosa utvrdio je da od brutto-prihoda seljaku ostane 70%, državi u ime poreza 13%, a feudalcima u ime rente 17%. I upravo kada se to moralo provesti u praksi umro je car, a zatim su nastupile nove prilike, koje su donijele nove omjere snaga i drugačije proporcije u interesnim sferama, tako da taj povijesni pothvat nije urodio plodovima koji su se očekivali.

⁵² Herkov, o. c., I, str. 502, specificira objekte koji su bili relevantni za odmjeravanje poreza na području tadašnje Hrvatske.

⁵³ Bilješka 4.

⁵⁴ Bilješka 4.

Tablica VII
Razdioba novčanih obaveza na pojedine obveznike

Veličina novčanih obaveza u denarima ⁶⁴	Tvrđja obveznici	Gornja varoš obveznici	Donja varoš obveznici	Svega
	Broj			
0 —			2 ⁵⁵	2
0,10— 0,20			20	20
0,20— 0,30		9	12	21
0,30— 0,50		95	44	139
0,50— 0,75	7	119	10	136
0,75— 1,00	2	37	210	249
1,00— 1,50	7	12	169	188
1,50— 2,00	21	138	55	214
2,00— 2,50	6	5	22	33
2,50— 3,00	6	1	4	11
3,00— 3,50	23	9	3	35
3,50— 4,00	14	1	2	17
4,00— 4,50	7		4	11
4,50— 5,00	4			4
5,00— 5,50	1	1	1	3
5,50— 6,00	2		1	3
6,00— 6,50	1		2	3
6,50— 7,00	2			2
7,00— 7,50	1		1	2
7,50— 8,00	1			1
8,00— 8,50	1			1
8,50— 9,00	1			1
9,00— 9,50				
9,50— 10,00	1			1
10,00— 10,50				
10,50— 11,00				
11,00— 11,50				
11,50— 12,00				
12,00— 12,50				
.....				
14,50— 15,00	1			1
15,00— 15,50	1			1
15,50— 16,00				
16,00— 16,50				
16,50— 17,00		1		1
	110	428	562	1100

⁶⁴ U konskripciji su utvrđene dvije novčane jedinice: forinta i denar. Forinta = 100 denara. Obaveze u tablici VII dali smo u denarima zbog bolje preglednosti. O tom novcu vidi: Rudolf Horvat, Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici?, Zagreb 1929, str. 95; Herkov, o. c., I, str. 304.

⁶⁵ Ta su dva »obveznika« vjerojatno zabunom unijeta jer u tzv. onerozne konskripcije nisu se obično upisivali oni koji nisu podliježali plaćanju.

Prema Passardyjevoj napomeni radilo se tu o nekoj vrsti zemljarine (rente) feudalnog gospodara (konkretno Komore), koja je još godine 1726. bila utvrđena po 11 forinti za svako selište (sessio).⁵⁷ Izlazilo je to iz same prirode društveno-ekonomsko-pravnih odnosa u kojima se nalazio grad kao privilegirano municipalno mjesto. Zatim je tu Komora kao feudalni gospodar imala svojevrstni *dominium et imperium*, a istodobno je bila glavni državni organ (rizničar) koji je usmjeravao ekonomske poslove, a napose vodio brigu o primicima i izdacima. Uvjetovalo je to specifičan dvostruki odnos obveznika prema Komori; oni su, s jedne strane, od *istog objekta* morali davati daću — zemljarinu, a s druge plaćati kontribuciju — porez i sl. Stoga se događalo da se *ono što se davalo* ili *činilo* često nazivalo i registriralo neadekvatno njegovoj društveno-ekonomskoj prirodi i odnosu, a to je zamagljivalo razliku između obaveza Komori kao feudalnom gospodaru i obaveza Komori kao »državi« (državnom organu). I u našem slučaju s Passardyjevom napomenom obaveze dobivaju dvostruko značenje. Pođe li se, naime, od napomene da se obaveze zasnivaju na selištima, radi se u tom slučaju o daćama (zemljarini); ide li se pak od pojedinih objekata na koje su obaveze distribuirane, ima se posla s kontribucijom — porezom. Ali i takvo je distingviranje u priličnoj mjeri uvjetno. Međutim, Passardyjeva napomena daje ponešto drugačije ekonomsko-pravno i tehničko svojstvo našoj konskripciji. Ona nosi obilježje *rektifikacije* (ispravljanja), kojom je izvršena drugačija distribucija »ranijih« obaveza.⁵⁸ Višestruki razlozi, kako je istaknuto, uvjetovahu takav pothvat, a prije svega pozamašna novčana obaveza koju je grad jedva uspijevao podmirivati. O tome uglavnom postoje nepotpuni i heterogeni podaci. No, za uvid u naše pitanje bit će dovoljno navesti nekoliko podataka (v. tab. na str. 54).⁵⁹

Naši podaci nameću određene zaključke o teretima koje su pojedini dijelovi grada, odnosno njegovi stanovnici, morali snositi i plaćati. To, međutim, nije bilo sve. Još su se morali u *različitim oblicima*, a s *ovog* ili *onog naslova*, davati državi kontribucija, Komori daće, a gradu nameti.⁶⁰ Svi ti tereti nisu bili adekvatni imovnom

⁵⁷ »Census praeattactus 409. florenorum, et denariorum 75. a sibi adrepartitis, vigore Dicasterialiter Anno 1726. Subsecutae Sessionum Rectificationis 37 1/4. Sessionibus, quamlibet à 11. florenis connumerando, Titulo Terrestralis Quanti hactenus solvebatur, et per Primarium isthoc Cameralis Perceptoratus officium quarliter incassari assolebat« (Ibidem, Conscriptio superioris suburbij...). Korisno će biti uz taj dio teksta istaknuti i ovo: U dosadašnjoj literaturi obično se smatralo da je Karlovim urbarom (regulacijom) iz godine 1737. bila utvrđena daća u novcu od 11 forinti za sesiju. Međutim, prema našem izvoru takva je odredba postojala 11 godina ranije.

⁵⁸ Bilješka 4; Herkov, o. c., I, II (passim).

⁵⁹ Ibidem; Bösendorfer, Crtice..., str. 390, 416.

⁶⁰ Neke je od njih spomenuo Passardy u napomenama konskripcije (bilješka 4).

	Kontribucija	Županijski prirez (domesticum)	Komorske daće	Komori i (gradu?) u ime robote	Svega
u forintima					
1746. Tvrđja	857,80	149	301	12,16	1319,96
Gornja varoš	1529,93	108 (!)	1710(!)	93,12	3441, 5
Donja varoš	2363,80	295	700	126,23	3485, 3
	4751,53	552	2711	231,51	8246, 4
1747. Tvrđja	344	51,60			395,60
Gornja varoš	645	96,75			741,75
Donja varoš	1204	180,60			1384,60
	2193	328,95			2521,95
1753. Tvrđja	352				352
Gornja varoš	409,75				409,75
Donja varoš	618,75				618,75
	1380,50				1380,50

stanju grada, a ni prosječna *stopa* teretâ koja se tada određivala po jedinici određene mjere u istorodnim ili sličnim sredinama.⁶¹ Zbog toga su se gomilali zaostaci (*restantiae*), koji su remetili poslovnost i trovali odnose, kako između grada i Komore, tako i u samom gradu.

Ima li se na umu kompleksnost, a prvenstveno *značenje* čitavog problema u ekonomsko-društvenom životu grada, može se ustvrditi da Passardyjeva konskripcija pruža solidnu osnovu za njegovo rješavanje, tj. osnovu za realno odmjeravanje svih vrsta tereta. On je fiksirao objekte, elemente, okolnosti i sl., a adekvatno tome je registrirao i naveo obaveze pojedinih obveznika i dijelova grada. Sami podaci do kojih je došao Passardy upućuju na potrebu niže stope opterećivanja, blažih tereta i blaže eksploatacije. Evidentna je razlika između njegovih i ranijih podataka. On i sam obazrivo sugerira

⁶¹ Ako se cijena jedne sesije osrednje kvalitete zemljišta (cca 30 rali) kretala oko 60 forinti (!), onda realna vrijednost koju su stanovnici Osijeka morali davati u obliku novca nije nipošto bila neznatna (Bösendorfer, Črtice ..., str. 391).

blaže opterećivanje kada napominje *negativne* elemente i okolnosti (tzv. *maleficia locorum*), koji umanjuju imovnu moć obveznika, pa prema tome valja adekvatno snižavati i sniziti njihove obaveze.⁶²

10.

Na temelju iznijetih podataka, njihove analize i ocjene mogu se izvesti ovi zaključci:

1. Već u feudalnom društvenom uređenju, dakle u predtursko vrijeme izrastao je Osijek u grad, koji je bio objektom kraljevskih donacija. On se, po svemu sudeći, brzo razvijao, jer je prvi spomen o njemu (1196) vezan uz pijacu i luku (»Forum Ezek et portus«), a to je svakako podizalo njegovu društvenu i ekonomsku ulogu kao i interese vladara i feudalaca za nj.

2. Uza sva razaranja i istrebljivanja starosjedilačkog stanovništva, koje je donijelo tursko osvajanje, ipak se Osijek za vrijeme turske okupacije razvio u značajan *poslovni* i vojni centar u tom dijelu zemlje.

3. Nakon istjerivanja Turaka iz Slavonije i ponovnog inkorporiranja Osijeka u hrvatsko-ugarsku zajednicu nastaje nova etapa u njegovu razvitku. Otada Osijek uglavnom dijeli sudbinu ostalih slavonsko-panonskih gradova, ali njegov je razvoj imao istodobno, zahvaljujući geografskom smještaju i stjecaju niza ekonomskih i političkih okolnosti, više zasebnih elemenata i odnosa koji su bili značajni za oblikovanje njegove društveno-ekonomske strukture. Posebno valja pri tom istaknuti da je Bečki dvor — nošen svojim neposrednim i posrednim probicima prema Balkanu i Istoku — namijenio Osijeku prvorazrednu ulogu kao neposrednom i pomoćnom centru u ostvarivanju svojih interesa. Stoga Osijek ne postaje samo vojno, upravno i ekonomsko središte za Slavoniju, već u velikoj mjeri za znatno šire područje. Bilo je to praćeno naseljavanjem sve većeg broja stanovnika različitih zvanja, različite imovne moći i različitih staleža i slojeva.

4. Sve do godine 1786. sastojalo se administrativno-upravno uređenje Osijeka od triju općina: Tvrdje, Gornje i Donje varoši. Takva dioba i organizacija grada bila je uvjetovana postturskim naseobinama pojedinih dijelova grada, zatim organizacijom vojnog, upravnog i ekonomskog života u njemu.

5. Stanovništvo se kao glavni nosilac cjelokupne djelatnosti u gradu znatno umnožilo, iako je na svome putu bilježilo krivudavu crtu. Njegov broj bio je svakako jedan od preduvjeta za napredak grada.

⁶² Bilješka 4.

Osim toga, Osijek je svojim brojem pučanstva izbio koncem 18. i početkom 19. stoljeća na prvo mjesto među gradovima tadašnje Slavonije i Hrvatske.

6. Postojala je čitava skala razlika među nosiocima imovine i obaveza. Međutim, oni su se diferencirali još i po mjestu stanovanja. Rangiranje stanovništva s obzirom na mjesto stanovanja svojstveno je prvenstveno feudalno-staleškom uređenju.

7. Materijalni izvori iz kojih je stanovništvo crpilo prihode za svoju egzistenciju uglavnom su bili: zemlja, stočarstvo, obrt, trgovina i vršenje javnih službi.

a) Količina zemljišta nije bila adekvatna potrebama grada, sama pak plodnost zemlje bila je, uslijed sastava zemljišta, a prvenstveno zbog poplava, niska. U cjelini bio je zemljišni fond vrlo neravnomjerno distribuiran, kako s obzirom na općine, tako i s obzirom na pojedine posjednike. Međutim, razvitkom grada i gradskog načina života dobivalo je zemljište sve više na cijeni, bilo da se iskorištavalo za uzgajanje biljnih kultura, bilo kao građevinski prostor, tako da je zemljišna renta pokazivala sad jače, a sad slabije tendencije rasta.

b) Stočni je fond zbog zaraznih bolesti bio podvrgnut oscilacijama, te je njegova količina jako varirala. Prema tome je i njegova korisnost bila promjenljiva. On je, nadalje, bio vrlo neproporcionalno razdijeljen. Kod više od polovice kućegospodara nije bila stoka uopće registrirana. Druga pak polovica držala je pretežno krupnu stoku, i to prvenstveno za potrebe domaćinstva, za rad i za trgovinu. Imaoci stoke crpili su različite i izdašne koristi od nje.

c) Znatna broj stanovnika imao je prihode iz obrta. Obrtnici su oblikovali urbani ambijent, razvijali proizvodne snage, uvodili nove metode rada, podizali robnu proizvodnju i otvarali nove proizvodne odnose. Jednom riječju, oni su svojim radom i načinom života uvelike pripomogli i uvjetovali formiranje strukture i fizionomije Osijeka kao grada.

d) Gotovo je sigurno da je značenje trgovine u razvoju grada i životu njegovih stanovnika bilo mnogo veće nego što bi se to moglo zaključiti po broju zabilježenih trgovaca. Trgovina je bila unosan posao i izdašan izvor prihoda mnogih građana. Ako se pri tom još uzmu u obzir čuveni osječki sajmovi, onda svakako valja trgovačkom prometu pripisati prvorazrednu ulogu u urbanizaciji grada i u sakupljanju kapitala za nova i veća pregrnuća.

e) U javnim ustanovama, službama i poslovima nalazili su činovnici izvor svojoj egzistenciji. Premda je taj sloj bio malobrojan, ipak je bio važan činilac u životu grada jer su mu položaj i funkcija omogućavali da aktivno utječe na cjelokupnu politiku grada.

K tomu valja još dodati i to da su mnogi kućegospodari, kako se može razabrati iz našeg izlaganja, crpili svoje prihode iz više izvora. To je činilo njihov materijalni položaj povoljnijim, a život snošljivijim.

8. Postojale su različite obaveze (tereti) koje su stanovnici morali ispunjavati prema državi, Komori i gradu (općini). One su, s jedne strane, svojom količinom jako varirale, a s druge, one su rasle brže negoli proizvodnja. U tome su se, kao i uvijek gdje se dijele gotovi proizvodi, stjecali interesi zainteresiranih strana i tu se vodila klasna borba. Oko veličine, kakvoće i ispunjavanja obaveza bilo je vazda trvenja i sporova, koji su remetili odnose među strankama, a istodobno je to još više polariziralo njihove suprotne interese. Malo su se respektirali propisi i običaji u kojima su bile utvrđene obaveze, a još manje imovna moć obveznika. Konskripcijom se nastojalo u to unijeti više reda, utvrditi ključ za odmjeravanje tereta i napokon dovesti obaveze svakog pojedinog placa u realni odnos prema njegovoj gospodarskoj snazi. Svođenje obaveza u realne okvire i uklanjanje zloupotreba oko njih svakako je stimuliralo privređivanje i svaku drugu aktivnost, a jačalo je i ekonomski i društveni interes svake aktivne osobe. Međutim, time se još podaci konskripcije ne iscrpljuju.

ÜBERBLICK ÜBER DIE
VERMÖGENSVERHÄLTNISSE
UND DIE VERPFLICHTUNGEN DER EINWOHNER
VON OSIJEK AM ANFANG DER ZWEITEN HÄLFTE
DES 18. JAHRHUNDERTS

In der Einleitung seiner Arbeit gibt der Verfasser einen Überblick über die geschichtliche Entwicklung der Stadt Osijek, von ihrer Gründung im Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert. In der Analyse der angeführten Problematik wird folgendes festgestellt:

1. Bis zum Jahre 1786 bestand Osijek aus drei Gemeinden: der Festung, der Oberstadt und der Unterstadt. Diese administrative Teilung der Stadt wurde durch die Siedlungen nach der Vertreibung der Türken bedingt, weiterhin auch durch die Organisation des militärischen, administrativen und wirtschaftlichen Lebens in ihr.

2. Die Einwohnerschaft, als Hauptträger der Aktivität in der Stadt hatte sich auch sehr vermehrt, und dies war jedenfalls eine der Voraussetzungen für die Entwicklung der Stadt. Mit seiner Einwohnerzahl war Osijek gegen Ende des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts eine der größten Städte Slawoniens und Kroatiens.

3. Es bestanden bedeutende Unterschiede zwischen den Einwohnern, ihren Vermögen und Verpflichtungen nach. Diese Differenzierung war auch nach dem Wohnungsort sichtbar. Diese Rangierung der Einwohner ist typisch in erster Linie für die feudal-ständische Verfassung.

4. Die materiellen Existenzquellen der Einwohner waren hauptsächlich: der Boden, die Viehzucht, der Handel und öffentliche Ämter.

a) Der Bodenstand entsprach nicht den Bedürfnissen der Stadt; die Produktivität war wegen der Bodengestaltung und infolge der Überschwemmungen niedrig. Außerdem war der Boden ungleichmäßig, in bezug auf die Gemeinden und auch auf die individuellen Besitzer, verteilt.

Durch die Entwicklung der Stadt gewann der Boden immer mehr an Wert, entweder als landwirtschaftliches oder als Bauobjekt. Die Bodenrente zeigte demnach größere oder geringere Wachstumstendenzen.

b) Der Viehfond zeigte infolge ansteckender Krankheiten starke Oszillationen; demnach variierte auch seine Nutzbarkeit. Auch hier bemerkt man die unproportionierte Verteilung. Bei mehr von der Hälfte der Hauswirtschaften wurde das Vieh gar nicht registriert. Die andere Hälfte besaß hauptsächlich Großvieh, für den Hausbedarf, die Landarbeit und den Handel, und dies brachte ihnen jedenfalls großen Nutzen ein.

c) Eine große Zahl der Einwohnerschaft befaßte sich mit dem Handwerk. Die Handwerker gestalteten das städtische Milieu, sie entwickelten die Produktionskräfte, führten neue Arbeitsmethoden ein, hoben die Warenproduktion und ermöglichten damit die Schaffung neuer Produktionsverhältnisse. Mit einem Wort, sie haben mit ihrer Arbeit und Lebensweise die Gestaltung der städtischen Struktur und der Physiognomie Osijeks sehr stimuliert.

d) Es ist beinahe sicher, daß die Bedeutung des Handels in der Entwicklung der Stadt und im Leben der Einwohner viel größer war, als man nach der uns bekannten Zahl der Kaufleute annehmen könnte. Der Handel war eine ertragreiche und nutzbringende Einkommensquelle vieler Bürger. Wenn man dabei noch die berühmten Osijeker Märkte in Erwägung zieht, so muß man dem Handelsverkehr eine erstrangige Rolle bei der Urbanisierung der Stadt und bei der Anhäufung des Kapitals für weitere Fortschritte zuschreiben.

e) Die Beamten der öffentlichen Ämter waren zwar nicht zahlreich, aber stellten doch einen wichtigen Faktor im Stadtleben vor, da ihnen ihre Stellung und Funktion einen aktiven Einfluß auf die allgemeine Politik der Stadt ermöglichen konnte.

Dabei muß man noch bemerken, daß viele Hausväter ihre Einnahmen aus verschiedenen Quellen schöpften. So wurde ihre materielle Lage viel günstiger und ihr Leben viel erträglicher.

5. Es bestanden viele Verpflichtungen (Lasten) gegen den Staat, die Kammer und die Stadt. Einerseits zeigten sie starke Variierungen, andererseits bemerkt man auch einen rascheren Wuchs als bei der Produktion. Wie bei jeder Verteilung der Fertigwaren kam es auch hier zum Zusammenstoß der interessierten Seiten und zur Entstehung des Klassenkampfes. Zu Streitigkeiten und Zerwürfnissen kam es bei der Frage der Erfüllung der Verpflichtungen und ihrer Qualität und Quantität; dadurch kam es auch zur Polarisierung entgegengesetzter Interessen. Die Sitten und Gebräuche, die festgestellten Verpflichtungen und der Vermögensstand des Verpflichteten wurden wenig respektiert. Mit der Konskription aus dem Jahre 1753

trachtete man mehr Ordnung und Stabilität zu schaffen, einen Schlüssel bei der Abmessung der Verpflichtungen und der wirtschaftlichen Lage des Verpflichteten festzustellen. Für jene Zeit war das sehr wichtig. Die Lenkung der Pflichten in den realen Rahmen und das Abschaffen der Mißbräuche stimulierte jedenfalls die Wirtschaft und jede andere Aktivität, weiterhin wurde dadurch das wirtschaftliche und soziale Interesse bei jeder tätigen Person gestärkt.